

İZNİK MİMARİ ESERLERİNDE HAT SANATI / Yrd. Doç. Dr. Mehmet MEMİŞ*

İznik 2 Mart 1331 de Orhan Gâzi zamanında ele geçirildikten¹ sonra, Osmanlı mimarisinin ilk önemli örnekleri de burada meydana getirilmiştir. 1930 lu yıllar ve sonrasında, yol açma gibi basit bahanelerle bu eserlerden bazıları kısmen veya tamamen ortadan kaldırılmışsa da günümüze gelebilenler, İznik'teki Osmanlı kültür mirasının canlı örneklerini oluşturmaktadır.

Türk-İslam sanatında mimarinin ayrılmaz bir parçası durumunda olan hat eserleri, çoğu zaman yapıların inşa veya tamir edildikleri dönemlere ait tarihi belge niteliğindeki kitâbeler şeklinde, bazen de gerek yapım aşamasında gerekse sonradan yapılara ilave edilen süsleme unsurları olarak karşımıza çıkmaktadır. Her iki şekliyle de İznik'teki Osmanlı mimari eserlerinde, hat sanatının önemli ölçüde yer aldığı görülmektedir. Halen ayakta olanların yanında, Orhan Gâzi Câmii, Hacı Hamza Bey Mescidi ve Türbesi, İbrahim Paşa İmâreti, Hacı Mehmet Bey Çeşmesi gibi yapıları günümüze ulaşamayan bazı eserlerin inşa kitabeleri ise halen İznik Müzesi'nde muhafaza edilmektedir. Şehirde hat eserleri bakımından zengin, önemli tarihi mezar taşları ve sandukaları da bulunmaktadır. Ancak ayrı bir tebliğ konusu olabilecek miktardaki bu eserler bu çalışmaya dahil edilmemiştir.

Türk hat sanatının tarihî seyirindeki gelişmelere de ışık tutacak nitelikte olan, çoğu kitabe şeklindeki hat eserleri, kronolojik olarak İznik'teki şu yapılarda görülmektedir:

1- HACI ZEYNEL (HACI ÖZBEK) CÂMİİ

Lefke Kapısı'na giden ana caddenin kuzeyinde yer alan bu câmi, tarihi bilinen ve kitabesi de günümüze ulaşan en eski Osmanlı eseridir². Kurtuluş savaşının zor günlerini atlatan bu yapının, yol genişletilmesi sebebiyle maalesef son cemaat yeri 1959 yılında yıktırılmıştır³. Bu kısımdaki esas giriş pencere haline dönüştürülmüş, inşa kitabesi de buradan alınıp mihrabın sağ tarafındaki pencere içine yerleştirilmiştir (resim⁴-1). 0.45 x 0.41 m. ölçülerindeki, 734

* SAÜ. İlahiyat Fak. Türk-İslam Sanatları T. Öğrt. Ü.

¹ Ahmet Güneş, İznik, *DİA*, İst. 2001, c. XXIII, s. 545

² Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, İst. 1966, c. I, s. 163,167; Semavi Eyice, "Hacı Özbek Camii", *DİA*, İst. 1996, c. XIV, s. 492

³ Oktay Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İst. 1986, s. 3

⁴ Resimler, kitabın sonundaki EKLER kısmındadır. Bk. EK: 4.

(1333-34) tarihli üç satırlık celi sülüs kitabe hem hat sanatı yönünden hem de taş işçiliği bakımından zayıf olmakla beraber bilinen ilk Osmanlı kitabesi olması bakımından önem arz etmektedir. Metni ve okunuşu şöyledir:

عمر⁴ هذه المسجد المبارك

خالصا مخلصا لوجيالله تعال

حاجي ذ ينل⁵ ابن محمد⁶ تاريخه في سنة اربع⁷ ثلاثين و ميعما

Ammera hâzihi'l-mescide'l-mübârek

Hâlisan muhlisan li vechi'llâhi teâl

Hacı Zeynel(?) ibn-i Muhammed. Tarihuhû fi seneti erba'in selâsîne ve seb'i mie.

⁴ Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1986 yılında yayınlanan, Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler isimli kitapta (c.IV, s. 205) A.Y.Ocak imzasıyla, kitabenin bu kısmı عمر şeklinde kaydedilmiştir. Ancak kitabenin aslında ع kelimesi bulunmamaktadır. Baştaki (ع) harfinin altında bulunan harf, aynı harfin boşluklarda süsleme amacıyla kullanılan küçük şeklidir.

⁵ Kitabedeki bu ismi araştırmacılar çoğunlukla *Hacı Özbek bin Muhammed* şeklinde okuduklarından cami de daha çok bu isimle tanınmıştır. A. Saim Ülgen bu yapıyı *Çarşı Mescidi* adıyla ele almış, kitabedeki banî ismini de okunuşunu vermeden حلي انتيك şeklinde kaydetmiştir (İznik'te Türk Eserleri, Vakıflar Dergisi, sy. I, Ankara 1938, s.56). Memduh Turgut Koyunluoğlu (İznik ve Bursa Tarihi, Bursa 1935, s.162) زينل (*Zeynel İbn-i Muhammed*) şeklinde okumuş, yapıyı da *Hacı Zeynel Mescidi* adıyla zikretmiştir. Doğrusu ancak bu ismin başka yazılı belgelerde ortaya çıkmasıyla anlaşılabilir. Ancak Baştaki harf (ع) yerine (ز) yazılmakla birlikte Koyunluoğlu'nun okuyuşu daha doğru görünmektedir. Nedenleri ise:

1-Kelimenin sonundaki harf (ك) değil (ج) harfidir. Sülüs Hattı kurallarına göre çanak eğimi (ج) harfininkine uygun olduğu gibi, yer olmasına rağmen (ك) harfinin hemzesi (ء) de konulmamıştır. Birinci satır sonundaki (ك) harfi ile karşılaştırıldığında fark daha açık görülmektedir ki bu kelimenin (انتيك) şekline okunması mümkün görülmemektedir.

2-(ا) harfi (انتيك) kelimesine değil, üzerindeki (ين) kelimesine ait olabilir. Aslında burada (ين) şeklinde yazılması Arapça bakımından uygun olmamakla birlikte birinci satır başında (خا) olması gereken kelime de (خند) biçiminde yazılmıştır. Burada olduğu gibi, istifi yazılarda bazen harflerin yerleri farklı algılanabilmektedir.

3-Her ne kadar (ينل) harfleri altında olması gereken noktalar konulmuşsa da (ينل) harfleri üzerinde (ن) harfininkinden başka bir nokta daha bulunması kelimenin (انتيك) şeklinde okunmasına aykındır.

4-XIV. asır Osmanlı Türkçesi'nde seslilerin kullanımı düzenli bir biçimde olmamakla beraber, bu kelimenin Özbek şeklinde okunabilmesi için elif harfinden sonra bir vav (و) harfinin de yazılması gerekirdi.

5-Her iki okuyuş şeklinde de, burada yazılmış olan (ن) harfinin aslında (ز) olması gerekir. Kaldı ki her iki harf içinde, yazının umumi dağılımına göre bu harf hem küçük hem de şekil bakımından bozuktur. Burada ya bir hata yapıldığı yada harfin unutulmuş sonradan telafi edilmeye çalışılmış olabileceği aklı gelmektedir.

⁶ Burada fi harfi cerinin sağa doğru giden uzantısının *Muhammed* (محمد) isminin *Ha* harfine birleştirilmesi (ilk satır başındaki ayn harfinin açık olması gereken ağız kısmının birleşik bırakılması gibi) bir oymacılık hatası olsa gerektir. *Mim* harfinin *fe* ile birleşmesi de öyledir. Aslında *Mim* ile *Ye* harfleri birbirini keserek devam etmesi gerekirdi.

⁷ Memduh Turgut Koyunluoğlu bu kelimeyi السبع şeklinde kaydetmiştir. (İznik ve Bursa Tarihi, Bursa 1935, s. 162)

Kitabe metninde Mehmed oğlu Hacı Zeynel(?)in, halis ve temiz niyetle Allah'ın rızasını isteyerek bu mübarek mescidi 734 senesinde imar ettiği belirtilmektedir.

2- ORHAN GÂZİ İMÂRET CÂMİİ

İznik'in fethinden hemen sonra Yenişehir Kapısı dışında yapılmış olan Orhangazi Câmii bugün mevcut değildir. 1963 Temmuz'unda İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden Prof. Dr. Oktay Aslanapa idaresinde yapılan kazıda, yazılı kaynaklardan varlığı bilinen bu yapının, diğer kalıntıları yanında kitabesi de araziye dağılmış parçalar halinde bulunmuştur.⁸ Bir kısmı eksik olan parçaları bir beton blok üzerinde yeniden birleştirilmiş haliyle bugün İznik Müzesi'nde muhafaza edilmektedir. 505 envanter numaralı, beş satır halindeki celi sülüs mermer kitabenin daha çok satır sonları eksiktir. Yazılı alanı 0.80 x 0.54 m. olup dış ebadı tam ölçülememektedir. Okunan kısımları şöyledir (resim-2):

امر هذه العمارة الشريفة السلطان(ا)

اعلى اعلاه الله سلطان اورخان بن عثمان خلدالله

ملكه للخدمة زين الحاج والحرمين حاجى با(شا)

ويركته اجرهما الله اجر المحسن(ين ا)

ربيع الاول واتماميا فى شهر شوال المبارك لس(نة) خم(س)

Emera hâzihî'l-imârete's-şerîfete es-sultânu...

A'lâ a'lâhu'llâhü Sultân Orhan bin Osman hallede'llâhu

Mülkehû li'l-hidmeti zeyni'l-hâc ve'l-haremeyn Hacı Pa(şa)...

Ve berekete hû ecrahüma'llahü ecra'l-muhsin(în)...

Rebîa'l-evvel ve itmâmuhâ fî Şehr-i Şevvâli'l-mübâreki lise(neti)
ham(s)...

Kitâbenin tarih satırında senenin son rakamı olan hamse (beş), yapının başladığı Rebûlevvel ve tamamlandığı Şevval ayları okunmaktadır. Buna göre câmiin yapımı yedi ay sürmüştür. Yine kitâbede geçen "Sultan Orhan bin Osman" ibaresinden de yapının, Orhan Gazi'nin sultan ünvanını aldığı bir zamanda yapıldığı anlaşılmaktadır ki, Orhan Gâzi (726) 1326 yılında babasının

⁸ Ayverdi, *age.*, c. I, s. 167; Aslanapa, "İznik'te Türk Mimari Eserleri", *Tarih Boyunca İznik*, İst. 2004, s. 224, 225

ölümü ile hükümdar olduğuna göre Hicri 735 tarihi bu câmiin yapıldığı tarih olmalıdır.⁹

3- HACI HAMZA (ÇUKUR) CÂMİİ

Ayasofya'nın karşısında, Lefke Kapısı'na giden ana caddenin kenarında (bugünkü belediye binasının yakınında), 746 (1345-46) yılında inşa edilen Hacı Hamza Câmii ile hemen yanındaki 750 (1349-50) tarihli Hacı Hamza Türbesi, ne yazık ki belediye tarafından 1930 lu yıllarda¹⁰ tamamen yıktırılmıştır¹¹. Bu yapıların tarihi, mimarı ve yaptıranı hakkında bize bilgi veren kitâbeleri halen İznik Müzesi'nde bulunmaktadır.

Mescide ait 501 envanter numaralı, üstü kemerli, mermere hâkkedilmiş dört satırlık celi sülüs kitabenin üst satırı ile kemer kavisi arasında kalan boşlukta rûmî motifleriyle oluşturulmuş bir kompozisyon yer almaktadır. Kemerli kısımdaki ilk iki satırdan sonra gelen diğer iki satır öncekilere göre daha uzundur. Yüksekliği 1.06 m., genişliği 0.58 m. olan Arapça kitabenin metni ve okunuşu şöyledir (resim-3):

رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ

أَمْرٌ بِعِمَارَةِ هَذَا الْمَسْجِدِ الْمُبَارَكِ الْأَعَزِّ

الْأَكْرَمِ قَدْوَةَ الْأَعْيَانِ زَيْنِ الْحَاجِّ وَالْحَرَمِ الْحَاجِّ

حَمَزُهُ بِنِ اِرْمَشْنَاهُ أَحْسَنَ اللَّهِ¹² عَوَاقِبُهُ فِي سَنَةِ سِتِّ وِ اِرْبَعِينَ وِ سَبْعِمِائَةٍ

Rabbenâ tekabbel minnâ inneke ente's-semiu'l-alîm

Emara bi imâreti hâzel-mescidi'l-mübâreki'l- eazzi

I-ekremi kudvetü'l-a'yâni zeynü'l-hâcci ve'l-haremi el-hâcc

Hamza bin Erdemşah ahsenallâhü avâkibehû fi seneti sittin ve erbaîne ve seb'î mietin

Kitabeden bu mescidin, zamanın ileri gelenlerinden Hacı Hamza bin Erdemşah tarafından 746 (1345-46) tarihinde inşa ettirildiği anlaşılmaktadır.

4- HACI HAMZA TÜRBESİ

⁹ Aslanapâ, *a.g.e.*, s.225,226

¹⁰ Memduh Turgut Koyunluoğlu, camii 1924 yılında yıktırıldığını ve kitabesinin müzeye kaldırıldığını yazmakta (*age.*, s.161), Semavi Eyice Taeschner'in 1927 de İznik'te yaptığı incelemeleri sırasında mescit ve türbeyi gördüğünü ve tarif ettiğini belirtmektedir ("Hacı Hamza Bey Mescidi ve Türbesi", *DİA.*, c. XIV., İst. 1996, s. 479). A. Saim Ülgen ise türbenin yıkılmadan önce 1930 yılında çekildiğini belirttiği bir resmini yayınlamıştır ("İznik'te Türk Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, sy. I, Ankara 1938, s.56).

¹¹ Eyice, *age.*, s. 479

¹² Koyunluoğlu *الحسن إلى الله* kısmını *إلى الله* şeklinde kaydetmiştir. (*a.g.e.*, s.161)

Yukarıda belirtildiği gibi Hacı Hamza Câmî'nin hemen yakınında bulunan ve onunla birlikte yıkılan Hacı Hamza Türbesi'nin kitabesi de İznik Müzesi'nde 502 envanter numarasıyla muhafaza edilmektedir (resim-4). 0.50 x 0.41 m. ebatlı üç satırlık celi sülüs Arapça kitabesinin metni ve okunuşu ise:

امر بعمارة المقام المبارك العيد الدارج

الى رحمة الله تعالى الحاجي حمزه بن المرحوم اردمشاه¹³

تغمده الله برحمته وكان المعمار الحاجي على في سنة خمسون (٩) و سبعمائة

Emera bi imâreti'l-ḥakâmi'l-mübâreki el abdü'd-dâric

Îlâ rahmeti'llâhi teâlâ el-hacı Hamza bin el-merhûm Erdemşah

Teğammedehu'llâhu bi-rahmetihî ve kâne'l-mî'mâru el hacı Ali fî seneti hamsûne ve seb'ü mietin şeklinde olup, bu makamın merhum Hacı Hamza bin Erdemşah'ın emriyle 750 (1349-50) yılında yapıldığı ve mimarının da Hacı Ali olduğu belirtilmektedir ki bu zat ismi bilinen ilk Osmanlı mimarıdır.¹⁴ Hacı Hamza Câmî'nin de aynı mimarın eseri olabileceği belirtilmektedir.¹⁵

5- YEŞİL CAMİ

Adını zengin çinilerle süslü minaresinin renklerinden almış olan bu câmi, Osmanlı mimarisinin İznik'teki en önemli abidevi yapısıdır. Yeşil Cami'de iki adet inşa kitabesi bulunmaktadır. Bunlardan biri son cemaat yerinden harime giriş kapısı üzerinde olup 0,57 x 1.50 m. ebadındadır. Üç satır halinde mermere hakkedilmiş olan kitabenin celi sülüs hattı da devrine göre oldukça güzeldir (resim-5). Metni ve okunuşu şöyledir:

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لوليه الحمد بنى و عمر هذه العمارة الشريفة خالصا لله تعالى فى زمن الملك الكبير

شهاب الدنيا والدين مراد بك بن مرحوم اورخان بك عفا الله عنهما و باجازته مولى المكرم المعظم مولانا

خير المنة والدين خليل بن على الجندرى غفر الله لهما ولمن يصلى فيهما و ذلك فى سنة ثمانين و سبعمائة والحمد لله

وحدده

Bismillahirrahmanirrahim elhamdü liviliyihi'l-hamdü benâ ve ammera hâzihî'l- imârete's-şerîfete hâlisân lillâhi teâla fî zemeni'l-meliki'l-kebir

Şehâbi'd-dünyâ ve'd-dîni Murad Bey bin merhum Orhan Bey afa'llahü anhûmâ ve bi icâzetihî mevla'l-mükerremi'l-muazzam mevlânâ

¹³ Koyunluoğlu (a.g.e, s.161) ve Ayverdi (a.g.e, s.179) bu kelimeyi اردمشاه şeklinde okumuşlardır. Kitabede bu kısım kırık olmakla beraber cami kitabesindeki gibi اردمشاه şeklinde okumaya da müsaittir.

¹⁴ Ayverdi, *Osmanlı Mimarısının İlk Devri*, İst. 1966, c. I, s. 179; Aslanapa, *age.*, s.228

¹⁵ Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İst. 1986, s.3; Semavi Eyice, *age.*, s. 479

Hayru'l-minneti ved-dîni Halil bin Ali el-Cendari gafara'llahü lehümâ ve limen yusallî fiyha ve zâlike fi seneti semânîne ve seb'î mietin, ve'l-hamdü li-llâhi vahdehü.

Yukarıdaki metinde bu yapının, Murad Bey bin Orhan Bey zamanında 780 (1378-79) yılında, Halil bin Ali el-Candarî (Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa) nın izni ile yapıldığı belirtilmektedir.

Yeşil Cami'in ikinci kitabesi, çok zengin ve güzel mukarnas süslemeli sövelerle çerçevesi revak girişinin üzerindedir. Tek satır halinde, celi sülüs hattıyla mermer mahkuk bu kitabe 0.57 x 2.87 m. ölçülerindedir (resim-6). Sağ başındaki paftada:

بانيه حاجى بن موسى

Bânîyhi Hacı bin Mûsâ şeklinde mimarın adı kayıtlıdır¹⁶(resim-7). Bu zat Orhan Gazi zamanında yine İznik'te faaliyet gösteren Hacı Hamza Türbesi'nin mimarı Hacı Ali'den sonra ismi bilinen ikinci mimardır¹⁷. Kitabenin devamında ise:

امر ببناء هذا المسجد ملك العلماء والوزرا خير الدين باشا نور مرقدہ سنہ ثمانین وسبعمأة و وقع اتمامه سنہ اربع و

تسعین و سبعمأة

Emara bi binâi hâze'l-mescidi melikü'l-ulemâ ve'l-vüzerâ Hayrüddin Paşa nûvvira merkadhü sene semânine ve seb'î mie ve vegaa itmâmühü senete erba'in ve tis'îne ve seb'î mietin cümleleri ile yaptıran Hayreddin Paşa'nın ismi, yapının başlama tarihi (780/1378) ve tamamlanma tarihi (794/1391-92) belirtilmiştir. Câmiin inşası 14 yıl gibi uzun bir zamanda bitirilmiştir ki bunun sebebi 789 (1387) yılında Halil Hayreddin Paşa'nın vefatıdır. İkinci kitabede de kendisinden merhum diye bahsedilmektedir. Vefatından sonra câmi oğlu Ali Paşa tarafından tamamlanmıştır¹⁸.

¹⁶ Kaynaklarda çoğunlukla bu camii mimarı *Hacı Musa* olarak zikredilmiştir (Koyunluoğlu, a.g.e, s. 160; Ülgen, a.g.e, s. 58; Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi*, Ankara 1954, s. 255; Arseven, *Türk Sanatı Tarihi*, İst. s.243; Aslanapa, a.g.e, s. 228). Ancak kitabedeki kayıta *Hacı bin Musa* şeklinde olduğu açıkça görülmektedir. Nitekim merhum Ekrem Hakkı Ayverdi'de bu şekilde kaydetmiş ancak dipnotta verdiği izahatta "Musa Hacı'nın oğludur" ifadesini kullanmıştır (a.g.e, s.319). Doğrusu "Musa oğlu Hacı" olmalıdır. Bilindiği gibi "Hacı" sıfatı Türk toplumunda isim olarak ta kullanılmaktadır. Ayrıca Zeki Sönmez, Ankara Çankırıkapı'da, bugünkü köprünün yerinde I. Murat Hüdavendigar tarafından H. 777 (1375) yılında yaptırılmış olan köprünün de bu sanatkarın imzası bulunan iki eserinden biri olduğunu belirtmektedir. Ankara Etnoğrafya Müzesi'nde 44 envanter numarasıyla kayıtlı bulunan dört satırlık köprü kitabesinin son satırında baba ismi yazılmaksızın yalnızca "Hacı" şeklinde kaydedilmiştir (Sönmez, *Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara 1995, s. 378).

¹⁷ Ayverdi, a.g.e., s.319

¹⁸ Ayverdi, a.g.e., s.319

Yeşil Câmiin son cemaat yeri sağ pencere alınışında ve mihrab üstünde bulunan, mermerle hâkkedilmiş müzeyyen (süslü) küfi satırlar bu yazı türünün en güzel örneklerindedir. Pencere alınışında:

بسم الله الرحمن الرحيم Bismillahirrahmanirrahim (resim-8), mihrab üstünde ise:

بسم الملك العلى العالى المتعالى Bi ismi'l-meliki'l-aliyyi'l-âli'l-müteâlî (resim-9) cümlesi okunmaktadır.

6- NİLÜFER HÂTUN İMÂRETİ

İnşa kitabesinden anlaşıldığına göre I.Murad Hüdâvendigar tarafından annesi Nilüfer Hâtun adına 790 (1388) tarihinde yaptırılmış olan bu yapı halen müze olarak kullanılmaktadır. Giriş kapısı üstünde bulunan 0.48 x 1.50 m. ebadındaki üç satırlık celi sülûs kitabesi şöyledir (resim-10):

امر ببناء هذه العمارة المباركة الشريفة لازالت معمورة الملك المعظم الخاقان المكرم

سلطان بن سلطان مراد بن اورخان خلداه مملكته لوالدته المرحومة المغفورة ناشرة الخيرات سيدة المخدرات

نيلوفر خاتون تغمدهابالعقران فى اول جمادىالاول لسنة تسعين وسبعمائة

Emera bi binâi hâzihi'l-imâreti'l-mübâreketi's-şerîfeti lâ zâlet ma'mûreten el-melikû'l-muazzamu el-hâkânu'l-mükerrem

Sultan bin sultan Murad bin Orhan hallede'llâhu memlekete hû livâlidetihî'l-merhûmeti'l-mağfûreti nâşirati'l-hayrâti seyyideti'l-muhadderâti

Nilüfer Hâtun teğammedehâ bi'l-ğufrâni fi evveli cemâziyyi'l-evveli li seneti tis'ine ve seb'ı mietin

Şehir halkına, fakirlere, talebelere ve yolculara hizmet veren aşhanelerin elde kalan ilk ve en güzel örneği olan bu imaret, daha önce harap bir vaziyette iken 1955 den sonra iyi bir restorasyon görmüştür¹⁹.

7- İBRAHİM PAŞA İMÂRETİ

Halil Hayreddin Paşa'nın oğlu, II. Sultan Murat'ın veziri İbrahim Paşa tarafından yaptırılmış olan bu yapı bugün mevcut değildir. İnşa kitabesi 500 envanter numarasıyla İznik Müzesi'nde muhafaza edilmektedir. 0.45x0.84 m. ölçülerindeki üç satırlık celi sülûs mermer kitabenin metni ve okunuşu şöyledir(resim-11):

بسم الله الرحمن الرحيم امر ببناء هذه العمارة الشريفة المباركة

الوزير الاعلام الاعلى ابراهيم باشا ابن المرحوم خيرالدين باشا دام ظله في

¹⁹ Ayverdi, a.g.e., s.328

يوم الاثنين الثالث جمادى الآخرة سنة ثمان وعشرين وثمانمائة وتاممها في ثلاثين وثمانمائة

Bismillahirrahmanirrahim. Emera bi-binâi hâzihi'l-imâreti's-şerifeti'l-mübâreketi

el veziru'l-a'lemü'l-a'delü İbrahim Paşa ibnü'l-merhûmi Hayriddin Paşa dâme zillihû fi

yevmi'l-isneyni es-sâlisi cemâziyye'l-âhireti sene semânin ve işrîne ve semâni mietin ve temâmühâ fi selâsine ve semâni mietin

Kitabe metninden anlaşıldığına göre 3 cemaziyel-ahir 828 (22 Nisan 1425) tarihinde bir Pazartesi günü başlayan inşaat 830 (1426-27) tarihinde tamamlanmıştır.

8- MAHMUD ÇELEBİ CÂMİİ

Ayasofya'nın 500 metre kadar güneyinde yer alan bu cami, Sultan II. Murad'ın vezir-i azamı İbrahim Paşa'nın oğlu olan Mahmud Çelebi tarafından, 846 (1442-43) tarihinde yaptırılmıştır. Bu bilgilerin kayıtlı olduğu, giriş kapısı üzerindeki üç satırlık celi sülüs kitabesi yaklaşık 0.45 x 1.80 m. ebadındadır (resim-12). Uzunca Arapça metni ve okunuşu şöyledir:

1- بنى هذا المسجد قرعة عين الامارة وثمره دوحه الوازرة (؟) صاحب الخيرات والمبرات و حاصب الفوائد (؟) والمسرات جلبي محمود لازالت خيراتہ متوالية (؟)

2- ودولته متعالية ابن صاحب الاعظم والناصب الافخم المرحوم السعيد والمغفور الشهيد ابراهيم باشا نورالله مضجعه زمان دولة الملك وأوان (؟) السلطان

3- ناصب رايات الجدى والایمان وخافض منابر الكفر والطغيان حافظ البلاد (با) حط الامن والامان مراد بن محمد خان خلد مملكته وايد دولته فى سنة ست و اربعين وثمانمائة هجرية والحمد لله وحده

Benâ hâze'l-mescide kurrete ayni'l-emâreti ve semerate devhati'l-vâzirati sâhibü'l-hayrâti ve'l-müberrâti ve hâsibü'l-ğavâbidi(?) ve'l-meserrâti Çelebi Mahmûd la zâlet hayrâtuhu mütevâliyeten(?)

Ve devletuhû müteâliyeten ibnü's-sâhibi'l-a'zamî ve'n-nâsibi'l-efhamî'l-merhûmî's-sâidü ve'l-mağfûrû's-şehîdû İbrahim Paşa nevvera'llahü madcaa'hû zamâne devleti'l-melikî ve âvânî's-sultân

Nâsibü râyâtî'l-hüdâ ve'l-îmâni ve hâfizu menâbiri'l-küfri ve't-tuğyâni hafizu'l-bilâdi (ba)situ'l-emni ve'l-emâni Murad bin Muhammed Hân hullide memleketühû ve übbide devletühû fi seneti sittîn ve erbaîne ve semâni mietin hicriyyetin ve'l-hamdü lillâhi vahdehû.

Mahmud Çelebi Câmîi, sıva üzeri duvar yazıları yönünden İznik'teki en zengin yapıdır. Alt ve üst pencereler arasında dört duvarı dolağan bir yazı kuşağı bulunmaktadır (resim-13/17). Koyu kiremit kırmızısı zemin üzerine beyazla, pek de görülmedik bir tarzda, altlı üstlü müsenna celi sülüs ile, mihrabın sağındaki ön cephede *بسم الله الرحمن الرحيم* mihrabın solunda da *هو الله الذي لا اله الا هو* ile başlayan Esmâ-i Hüsnâ diğer üç duvarı dolanarak minberin arkasına kadar devam etmektedir. Yazı kuşağının orta kesiminde devam eden daha açık kırmızı zemin üzerinde ise, mihrabın solundan başlayarak siyah renkle Haşr Suresi'nin 10. ayeti başından 18. ayeti sonuna kadar yazılıdır. Ancak cami cemaatinden yaşı müsait olanların ifadesine göre, otuz yıl kadar evvel, yani yaklaşık 1976-1977 yıllarında yenilediği anlaşılan bu yazıların²⁰ zaten oldukça düşük seviyede olan sanat kıymetleri tamamen kaybolmuştur. Mihrab üstündeki *المحراب كلما دخل عليها زكريا المحراب* ayeti nisbeten şeklini korumuştur.

Camiin kubbe kasnağında da kûfi ve celf sülüs hatla yazılmış paftalar yer almaktadır (resim-18). Süslemeli veya yazılı dairelerle birbirine bağlanan bu paftalarda:

1- Mihrabın sağ üst tarafında, koyu kırmızı zemin üzerine kirli beyazla müzeyyen kûfi *بسم الله الرحمن الرحيم* (resim-19)

2- Mihrabın sol üstünde, rûmî süslemeli bir daireden sonra siyah zemin üzerine beyaz renk celf sülüsle (resim-18):...*انما يعمر مساجد الله من امن بالله واليوم الآخر*... (Tevbe-18)

3- Bunun solunda, yine rûmî motifleriyle süslü bir daireden sonra, koyu kırmızı zemine beyaz renk celf sülüsle (resim-18): ... *و اقام الصلوة واتى الزكوة و لم* ... (Tevbe-18)

4- Daire içinde altı kollu yıldız oluşturan, kırmızı ile yazılmış altı adet *علي* ve bunun ortasında siyah zemin üzerinde yine kırmızı renkte *محمد* lafzı (resim-20)

5- Siyah üzerine beyaz renk celf sülüsle (resim-20): ...*يخشى الله فحسى اولئك ان يكونوا من الميئتين* (Tevbe-18)

²⁰ Merhum Ekrem Hakkı Ayverdi incelemeleri sırasında, özellikle camiin sağ tarafında bu yazıların bozuk olduğu için okunamadığını belirtmiş, kubbedeki yazılardan da hiç söz etmemiştir. (Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri, İst. 1972, c. II, s. 506). Duvarlardaki eski izlerden bilahare yazı ve süslemelerin aynı renklerle yenilediği anlaşılmaktadır. Bir komisyon çalışması olan, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler* adlı kitabın IV. cildindeki 10-08-1982 tarihli incelemede ise kubbe kasnağında ve pencere kemer yüzeylerinde bulunan kalem işi süslemelerden bahsedilmiş ancak yazılarla ilgili bilgi verilmemiştir (Ankara 1986, s. 238).

6- Koyu kiremit kırmızısı üzerine beyaz renk müzeyyen kûfi ile (resim-21): اجعلتم سقاية الحاج و عمارة... (Tevbe-19)

7- Siyah zemin üzerine altûnî renk celi sülüsle (resim-21): المسجدالحرام كمن...
... (Tevbe-19) آمن بالله واليوم الآخر وجاهد²¹ في...

8- Koyu kiremit kırmızısı üzerine beyaz renk celi sülüsle (resim-22): سبيل...
... (Tevbe-19) الله لا يستون عندالله...

9- Rûmî kompozisyonlu bir daireden sonra, siyah zemin üzerine altûnî renk celi sülüsle (resim-23): ... والله لا يبدى القوم الظالمين اللذين آمنوا و هاجروا و جاهدوا فى سبيل الله...
(Tevbe-19,20)

10- Daire içinde kırmızı renkle (resim-20) على كل شى قدير(?)

11- Koyu kırmızı zemin üzerine gri renkle müzeyyen kûfi (resim-23): ...
(Tevbe-20) باموالهم و انفسهم اعظم درجة عندالله و اولئك هم...

12- Daire içinde aynı renk kûfi yazıyla âyetin devamı olan الفائزون...
kelimesi ve kırmızı renk celi sülüs hattıyla da ibaresi kayıtlıdır (resim-23).

13- Kuşağın son paftasında siyah zemin üzerine beyaz renk celi sülüsle
(resim-19): يبشرهم ربهم برحمة منه و رضوان و جنات لهم فيها نعيم مقيم خالدين فيها ابدان الله عنده اجر عظيم
(Tevbe-21,22)

âyetleri yazılmıştır.

14- Bunlardan başka kasnaktaki yazı kuşağı ile kubbe göbeğindeki kalem işleri arasında kalan iç yüzeyde, dönüşümlü olarak eşit aralıklarla yerleştirilmiş beş adet armûdî celi sülüs kompozisyonunda (resim-20), kare formunda çapraz düzenlenmiş beş adet ma'kûlî kompozisyonunda da (resim-24,25) İhlas Sûresi²² bulunmaktadır. Bu yazılarında duvardakilerle birlikte yukarıda belirtilen dönemde yenilediği anlaşılmaktadır.

9- AYASOFYA (ORHAN) CAMİİ

İçinde bir rûhani konseyin toplanması sebebiyle meşhur olan bu yapı Orhan Gazi zamanında 1331 yılında İznik'in alınmasıyla câmiye çevrilmiş, XVI. Yüzyılda geçirdiği yangından sonra, Mimar Sinan tarafından tamir edilmiştir²³.

²¹ Aslında bu şekilde yazılması gereken kelime kubbedeki metinde جہ şeklinde yazılmıştır.

²² Bu yazılar her nedense duvara ters olarak geçirilmiştir. Bu yüzden de okunamamaktadır. Belki de yenileme sırasında yanlışlıkla kalıbın ters kullanılmış olabileceği akla gelmektedir. Câmiin duvarlarındaki kuşakta görüldüğü gibi müsennâ kompozisyonlarda metnin bir kısmı tersinden yazılsa da burada böyle bir durum söz konusu değildir.

²³ Ülgen, a.g.e, s. 55; Ayverdi, a.g.e., s.160

XIX. Yüzyıl başlarında fonksiyonunu kaybeden²⁴ ve üst yapısı yok olan yapı bugün müze olarak ziyaret edilmektedir. Duvarlarında halen izleri bulunan sıva üstü kalem işi ve hat eserleri de neredeyse kaybolmuştur. A. Saim Ülgen, mihrab üzerinde dikkate şayan kırmızı ve beyaz boyalı alçı tezyinat bulunduğunu belirtmiş de²⁵ bugün bunlardan bir eser yoktur (Rasim-26). Yapının güney batı köşesine çapraz konumda sonradan yapılmış olan mihrabın sağ tarafındaki duvar üzerinde görülen izler, vaktiyle burada cephe boyunca devam eden bir yazı kuşağının olduğunu göstermektedir. Absis ile mihrab arasında kalan geniş kemerin alt iç kısımlarında, satır halinde celif sülüs yazıyla güney tarafta "Hakkun eşhedü en lâ ilahe illallah" حَقُّ اشْهَدُ اَنْ لَا اِلَهَ اِلَّا اللهُ cümlesi (resim-27), bunun kuzey karşısında da silindiği için devamı okunamayan "Küşadühü bâd...(?)" ... كُشَادُهُ بَادُ بِشَادُ ibaresi (resim-28) bulunmaktadır. Sol taraftaki kemer altlarında da vaktiyle buna benzer yazıların bulunduğu düşünülmektedir. Absisin sağ cephesinde halen belirgin durumdaki celif sülüs besmele (resim-29)den sonra gelen kısım okunamayacak derecede aşınmıştır. Bunun karşı tarafındaki sol cephede "Allah c.c." اللهُ جَلْ جَلَالُهُ (resim-30) yazılıdır.

10- HACI MEHMED BEY ÇEŞMESİ

İznik Müzesi'nde bulunan 503 envanter numaralı kitabenin metninden, Hayreddinpaşazade Hacı Mehmed Bey'in 1160 (1747) tarihinde yaptırdığı çeşmeye ait olduğu anlaşılmaktadır. Kitabe celif sülüs hattıyla, her biri iki sütuna ayrılmış paftalar içinde yedi satır olarak düzenlenmiştir (resim-31). Metni ve okunuşu şöyledir:

بَارَكَ اللهُ جِشْمَه سَار بِي بِنَل عَيْن حِيَاَت / مَنِيَع زَمَزَم شَفَا بَخْشَا زَلَال مَاء صَا ف
يَا بَدِي الْحَا جِ مُحَمَّد بِيَكِ اَفَنْدَى بِي رِيَا / جَدِي خَيْر الدِّين بَا شَا رُوْحَنَه حَيْر مِصَا ف
وَقَفْنِي اَحْيَا اِيْدُوْب سَعِي جَمِيْل اللهُ تَمَام / اَز كَرَم خَيْر الْحَقْتَر وَصَف زَا تِي بِي خِلَاف
رُوْح بَاكِ وَالدِّينِي بِيْنَه دَلْشَاد اِيْلَدِي / بَرْتُو اَنْوَارَنَه كَلْسَه سَزَادِر اِنْكِشَا ف
حَقِّ تَعَالَى اِيْلَسُوْن خَيْرَاتِنِي هَر دَم قَبُوْل / مَظْهَر سَرِي دَعَا نَجْنَا مِمَّا تُحَا ف
رُوْزُوْشَب بُو مَا جَارِي اِيْلِدِكْجَه رِشْحَه سَا ز / اَوْلَه هَر بَر قَطْرَه سِي بَر مَاجِرَا بِي اَنْطَرَف
حَرْف جُوْهَر دَار اِيْلَه تَارِيْخ اِيْجُوْن سُوْيَلَر اِيْبِيْب / يَا بَدِي خَيْر الدِّين بَا شَا زَادَه زِيْبَا عَيْن صَا ف

Bârekallâh çeşmesâr-ı bî bedel ayn-ı hayat

Menba-ı zemzem şifâ bahşâ zülâl-i mâ-i sâf

²⁴ Ahmet Vefa Çobanoğlu, *İznik, DİA, s.547*

²⁵ Ülgen, a.g.e, s. 55

Yapdı el-hâc Muhammed BeyEfendi bî riyâ
Ceddi Hayreddin Paşa rûhuna hayr-ı musâf

Vakfını ihyâ idüb sa'y-ı cemîlu'llah tamam
Ez kerem hayru'l-Hakkdır vasf-ı zâti bî hilâf

Rûh-i pâki vâlidini yine dilşâd eyledi
Pertev envârına gelse sezâdır inkişâf

Hak Teâlâ eylesin hayrâtını her dem kabûl
Mazhar-ı sırrı duâ neccinâ mimmâ sehâf

Rûz-u şeb bu mâ câri eyledikce reşha sâz
Ola her bir katresi bir mâcerâyâ intaraf(?)

Harf-i cevherdâr ile tarih içün söyler Lebib
Yapdı Hayreddin Paşa zâde zibâ ayn-ı sâf

Şair Lebib Mehmed Efendi (1784-1867) ye ait kitabe metninin son satırında ebced hesabıyla tarih düşürüldüğü görülmektedir. Mu'cem tarih olarak isimlendirilen ve noktalı harflerin hesaplanmasıyla bulunan bu tarih 1160 (1747) yılını vermektedir.

11- ÇEŞME KİTABESİ

Halen İznik Müzesi'nde 504 envanter numarasıyla kayıtlı 1285 (1868) tarihli bir çeşme kitabesi bulunmaktadır. Düzgün bir celi ta'lik ile yazılmış olan altı satırlık kitabede, diğer kısımlar sağlam olmasına rağmen, özellikle yaptırının isminin geçtiği beşinci satırının -muhtemelen kasıtlı olarak- tamamen kazınmış olması ilginçtir (resim-32). Metni ve okunuşu şöyledir:

لطفی جاریدر انک هر یر محلده صو کی

آب اجرا ایلیوب بو چشمه قیلوب سنا

يو محله تشنه عطشى ريادن ايلوب

ايچ حسن اله حسينك عشقه كل تازه ما

.....نك اثر خير اتيدر سنه 1285

Lutfi cârîdir anın her yer mahalde su gibi

Âb icrâ eyleyüb bu çeşmei kılub senâ

Bu mahalle teşne-i atşâ riyadan eyleyüb

İç Hasan ile Hüseyin'in aşkına gel taze mâ

.....nın eser-i hayrâtıdır. Sene 1285

DEĞERLENDİRME

VII. Hicri asırda yaşamış olan Yakut Musta'simi (ö.698/1298-99), İbni Mukle ve bilhassa İbni Bevvab (Ali b. Hilal) ın yazıları üzerinde yaptığı uzun incelemeler sonucu, aklâm-ı sitte (altı çeşit yazı) de yeni bir üslup ortaya koymuştur. Aklâm-ı sitte nin her birini öğrettiği altı talebesi kendisiyle beraber eşâtize-i seb'a (yedi üstad) diye anılmaktadır. Talebeleri yoluyla üslubunun kısa zamanda İslam aleminde benimsenip örnek alınmasıyla Yakut'a kibletü'l-küttab (hattatların kiblesi) lakabı verilmiştir²⁶.

Umumiyetle Yakut ve talebelerinden sonra Fatih dönemine kadar geçen süre içinde, yeni bir hat üslubunun ortaya çıkmadığı kabul edilmektedir. Ancak mimaride bir tezyini unsur olarak yer alan celf sülüs yazının, Selçuklu sülüsü adıyla yeni karakter kazanarak başarıyla devam ettiğini Konya Karatay Medresesi(1251), Sahip Ata Külliyesi (1259) ve İnce Minareli Medrese (1260-65) gibi Anadolu Selçuklu eserlerinde görmek mümkündür.²⁷ (resim-33,34,35).

Bu yapılardakilerle İznik eserlerinde görülen celf sülüs yazılar karşılaştırıldığında, bu yazı türünde Selçuklu tarzının, Osmanlı'nın bu ilk döneminde (Osman ve Orhan Gâzi zamanı) aynen devam ettiği anlaşılmaktadır. İznik Hacı Özbek Câmii (734/1333-34), Orhan Gâzi Câmii (tahminen 735/1334-35), Hacı Hamza Câmii (746/2345-46) ve Türbesi (750/1349-50) kitabeleri bu hususta örnek gösterilebilir (resim-68, 69).

Osmanlı döneminin başlangıcından Fatih devrine kadar celf sülüste gerek harf yapısı gerekse istif yönünden aklâm-ı sitte derecesinde başarı sağlanamamış olsa da²⁸, bu devrede bir kısım gelişmeler de yok değildir. Sülüs

²⁶ Muhittin Serin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, İst. 1999, s. 73

²⁷ Serin, *a.g.e.*, s. 95

²⁸ Uğur Derman, *Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı*, Ank. 1993, s.385

ve celi sülûste ilk değişiklik belirtileri Murat Hüdâvendigar (1360-1389) zamanında başlamıştır. Bilhassa celi sülûste Selçuklu tesirinden yavaş yavaş bir uzaklaşma olduğu görülür. Bu devrin kitabelerindeki dikey harflerin uçlarında görülen kılıç ucuna benzer cılız dönüşler yerini daha küt bir görünüşe bırakmıştır. 1388 de yapılan İznik Nilüfer Hatun İmâreti kitabesi bu gelişmenin en canlı örneğidir (resim-10)²⁹. Yine Nilüfer Hatun İmâreti ve 1378-1392 yılları arasında yapılan Yeşil Câmî'in kitabelerinde görüldüğü gibi, dikey harflerin kısa ve küt zülfeleri de giderek daha ince ve uzun bir hal almıştır. (resim-10,6) İznik, Bursa ve Edirne'deki celi yazılarda görülen bu gelişmeler, XV. Asır sonlarında Şeyh Hamdullah (1436-1519) ile kurulacak olan Osmanlı yazı üslubunun hazırlık belirtileri olarak değerlendirilebilir.

---

²⁹ Ali Alparslan, *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi*, İst. 1999, s. 27